

Љ.Д. Бајић

Топос станице и утопија будућности у ‘Заточнику’ Бранка Ћопића

Сажетак: У раду се анализира топос станице у приповеци ‘Заточник’, која се налази у другом делу збирке Бранка Ћопића ‘Башта слезове боје’. Испитују се његова својства и функција у структури приповетке, као и веза са мотивима пута и раскршћа (‘Побуњени машиновођа’, ‘Илија на раскршћу’). Запажа се идеолошка конотација и трансформација овог топоса, која је праћена трансформацијом на стилском плану, односно, меланхолично обојеним и сатирички интонираним приповедањем о нереализованој утопији будућности.

Кључне речи: ‘Заточник’, топос, станица, утопија, будућност, меланхолија, сатира

Анотација: В докладе анализируется топос вокзала в рассказе «Поборник идеи», который составляет вторую часть сборника Бранко Чопича «Сад цвета мальвы». Исследуются свойства и функция топоса в построении рассказа, а также и его связь с мотивами дороги и распутья («Взбунтовавшийся машинист», «Илья на распутье»). Выделяется идеологический оттенок и трансформация данного топоса, сопровождаемая трансформацией в стилевом плане, т. е. меланхолически окрашенным и сатирически интонированным повествованием о нереализованной утопии будущего.

Ключевые слова: «Поборник идеи», топос, вокзал, утопия, будущее, меланхолия, сатира

Књижевно дело Бранка Ћопића настало је у хронолошки различитим раздобљима, од предратног, преко ратног до последњег периода који је трајао од 1970. до 1984. године. У петнаест томова *Сабраних дела* Бранка Ћопића, објављених 1985. године, улази чак 768 књижевних радова овог писца, од којих замашан број (59,22%) чине приповетке (Тошовић 2013: 13–14).

Увид у Ћопићеве наслове (Тошовић 2012: 19) показује да се у њима неке лексеме тичу железнице: *Пјесма машинисте на дрварској локомотиви* (Пјесме: *Огњено рађање домовине*); *Машиновођа* (Пјесме пионирке: *Приче испод крњег мјесеца*); *Побуњени машиновођа* (*Животи у магли*); *Ложач електричне централе* (Пјесме пионирке: *Приче испод крњег мјесеца*); *Прича о мајстору* (Пјесме пионирке: *Сунчана република*); *Јунаштво старога ковача* (Планинци). Има и приповедака којима су у наслову лексеме које се односе на путовање: *Путник* (Пјесме пионирке: *Моја мала из Босанске Крупе*); *Тужни путник* (Пјесме: *Ратниково прољеће*); *Чудноват*

свјетски путник (*Приче испод змајевих крила*); *Незгодан сапутник* (*Доживљаји Николетине Бурсаћа*). Запажа се да у називима приповедака са антрополошким садржајем преовлађују занимања и карактеризације ликова већином мушког пола. Један део тих наслова указује на односе међу људима (*Мој комшија*, *Одговор земљаку...*), други на одређену квалификацију (*Дамбаси*, *Сањари на друмовима*, *Сторуки сељачак*, *Покојник на подушју*, *Болесник*), или на страст (*Хвалисавци*), на карактер (*Незадовољници*) и на друге особине ликова (*Бегунац*, *Заточник*).

Прича *Заточник* налази се у збирци *Башта сљезове боје*, у циклусу *Дани црвеног сљеза*. Она припада делокругу антрополошке проблематике збирке, у коме се тематизују усамљеност и губитништво. Преко цикличних веза у контексту повезани су пролог и појединачни циклуси збирке. То је омогућило да се у пролошком тексту (*Писмо Зији Диздаревићу*) активирају антропонији револуционарног модела културе са којом се *Дани црвеног сљеза* тематски повезују: З. Диздаревић, И. Горан Ковачић, Х. Кикић и Ф. Гарсија Лорка. Познато је да је у књижевности Ћопићевог времена револуција била посебан, “изузетно семантичан феномен, централна семантичка структура како соцреализма, тако и послератног модернизма” и да је на тим поетичким принципима стварао и Бранко Ћопић (Већановић 2013: 91). Са тематиком револуције, коју прате егзистенцијална угроженост и одсуство сигурности, у *Данима црвеног сљеза* напушта се поетички модел ушущканог и заштићеног простора детињства. Граница која раздваја први од другог циклуса Ћопићеве збирке праћена је измењеном перспективом приповедања, географијом ратног завичаја, редуковањем доживљајне функције приповедања и приближавањем позицији свезнајућег приповедача који, доводећи у питање приповедну илузију, коју проблематизује, има склоност ка иронији / сатири. У другом делу збирке доминира историјско (ратно и поратно) време, а простор се трансформише у уситњене, па и идеолошке топове (релејна станица, ратиште, гробље, спомен место). Док су приповетке из првог циклуса осенчене хумором, други циклус је носталгичан и меланхоличан јер се приповедање више не доводи у везу са хронотопом баште, односно, са простором детињства и утопијском прошлосту, већ са нереализованим сном о будућности и изгубљеним потенцијалом садашњег / послератног времена. Празна садашњост и испражњена будућност натераће бившег митраљесца Стевана Батића, јунака приче *Заточник*, да напусти земљу.

Прича *Заточник* развијена је преко три кратке епизоде јунаковог сусрета са некадашњим ратним комесаром. У првом и другом делу приче Стеван Батић је представљен док даје помен својој чети, у завршном – пре одласка у туђину трбухом за крухом. Између два временски блиска тренутка скициран је јунаков живот и оцртано послератно време у коме су изневерени идеали пролетерске борбе.

Ратни митраљезац, херој и “споменичар”, Стеван Батић потпуно се усамео и одметнуо од дојучерашњих другова. Као заточник прошлости и некадашњих идеала, ојађен је због небриге, лажног јунаштва и празне свечарске атмосфере мирнодопског доба, па, одбијајући да учествује у званичној прослави двадесетогодишњице битке у којој је потучена читава непријатељска дивизија, одлучује да сам да помен својој тада изгинулој чети:

Поред саме гробљанске ограда улогорио се Стеван Батић са својом бабом. Пред њима, на састављеним столњацима пет печених брава (четири овце и ован):

- Свраћај, друже председниче.
- Побогу, Стево, чије ти је то толико печење?
- Моје, друже председниче, индивидуално.

- Твоје?!
 - Шта се чудиш, друже комесару. Ваља ми дати помен мојој чети. Онога дана углавном је овдје остала.
 - Па зар читаво своје стадо, брате мили?
 - То је моја ствар.
 - А шта ти велиш на то, другарице? – окреће се председник баби.
 - Како Стево каже – кротко изусту жена у црном.
- Председник пажљиво одмјери бившег митраљесца. Избријао се ратник, закопчао, на грудима сребри се Споменица, сијају три жута ордена за храброст.
- Богами, ти се баш дотјерао, а?
 - Па јест, и ред је. Дошао у госте старом друштву, па да се препознамо. И ово би све, листом, био споменичар и то онај прави, само да су преживјели (Ђопић 1970: 199).

Стајна тачка на којој се јунак налази (“на утрини повише друма”), положај његове куће (испод гробља, поред друма) и место на коме даје овај помен (“поред саме гробљанске ограде”) симболички уоквирују јунаково држање и понашање: Стеван је уздигнут изнад званичне поворке и људи који припремају прославу и постављен близу гробља као бедем, бранилац успомена на погинуле другове. Појединости Стевановог изгледа (“усукан, црн и босоног”) доведене су у везу са његовим поступцима и речима, па све наговештава да јунака нешто озбиљно мучи. Уз то, и свака његова реч изражава јад и озлојећеност, незадовољство и оптужбу:

- Здраво, Стево, соколе, како си ми?
- Како? Па, нешто боље нег’ они горе, веселници, на брду.
- Е, ти опет! – пријекорно ће председник. – Гониш увијек оно своје, тер своје.
- А шта би друго. Може ми се тако, па ето.
- Спремаш ли се за прославу, Стеване?
- Ја сам своје прославио онда кад је требало. Вала сам и осеирио, до последњег метка (Ђопић 1970: 197–198).

Кроз ове речи, а још више кроз њихову експресивну недореченост, износи се јунаково разочарање у људе и тужитељски однос према послератном времену које је изневерило идеале револуционарне етике и друштвене / социјалне правде.

Сиромашан, али поносан и достојанствен, јунак ће тек при случајном сусрету са ратним другом на железничкој станици открити да једва саставља крај са крајем и да мора кренути у печалбу. Околности у којима се сусрећу (тмуран дан, неминовни растанак, ћутљиви људи на перону, на брзину измењене речи и председничково изненађење и непознавање Стеванових проблема) подешене су тако да употпуне разговор међу јунацима:

Згомилали се на станици људи с торбама, коферима и пакетима. Пуши се и ћути под облачним небом неминовна растанка.

Председник стиже на десетак минута прија наиласка брзог воза. Путује и он, опет на неку од оних безбројних конференција.

У ћутљивој гомили одмах је препознао свог ратног друга.

- Стево, и ти некуд на пут?
- И ја, друже комесару.
- Далеко?
- У Шведску, друже ком...
- Остављаш земљу?
- Као што видиш. Бранио је и одбранио, а сад... Шта ћеш, трбувом за кривом као и наши стари, друже мој мили, Стојане (Ђопић 1970: 200).

Стеванови одговори делују као да су једва изговорени, али добијају смисао највеће оптужбе јер сведоче да су победници заборавили на своје живе другове! (Бајић 2004: 108–111)

Топос станице везује се за одређене сижејно наглашене ситуације у приповеци. Иако се повезује са несумњивим идеолошким подтекстом, он може да представља и место – знак раскршћа, пресецања путева, границу између два простора. У митопоетском моделу света раскрсница / раскршће је нечисто и опасно место негативног вредновања на коме бораве демони и душе предака. За раскрсницу се везују многи обреди (врачање и уклањање урока, исцељење греха, кажњавање грешника, кршење аманета, убиство сродника). Као место укрштања путева, раскрсница је табуисано место и боравиште хтонских бића посебно опасних за човека (ђавола, демона, ала, вештица). Од давнина на раскршћу се приносе обредне и крвне жртве да се умилостиве господари тог хтонског простора. Веровање да душе предака прате погребне и свадбене поворке, али и путнике, укључује и забрану освртања на путу, као и правило одласка једним а повратка другим путем.

Улога топоса станице као границе која дели два семантички супротна простора у *Заточнику* је наглашена њеном истакнутом, финалном позицијом као и самим догађајем који се за њу везује, односно одласком јунака из семантичког простора (завичаја) коме (до тада) припада. То што се и како се Стеван Батић нашао на раскрсници, симболичком али и табуисаном месту, посредно говори о тежини кажњавања и жртвовању овог јунака “грешника”. Запажа се да и просторна одређеност његове куће (испод гробља) и логора (поред гробљанске оgrade) има хтонске елементе. Тако и ове просторне одреднице добијају митску семантику, повезујући се са скученошћу, материјалним злом, тамом и сфером смрти. У приповедање је уведена и схема забране, која јунаку не дозвољава окретање на путу, а укључује поштовање одласка једним и повратка другим путем. Како је у приповеци извесно да за Стевана нема другог пута (пута повратка), овакво условљавање у ритуалном контексту може се схватити и као његово коначно страдање / смрт.

Док су у песмама *Пјесма машинисте на дрварској локомотиви*, *Машиновођа*, *Ложач електричне централе* локомотива која јури и машиновођа који њоме управља дати у сликама надахнутим борбеним и револуционарним патосом, у *Заточнику* су идеолошка семантика и реторика тог типа измењене присуством критичког дискурса који тематизује испражњену утопију будућности среће и социјалне правде. Снажним полетом испуњен је и сан Илчића Пејића да буде машиновођа и да вози моћну машину “да све тутњи и грми” у причи *Побуњени машиновођа*. Моћно чудовиште, тешка локомотива требало би да мигрантског субјекта, маргинализованог јунака одведе у земљу у којој нема сиромаштва ни изгнаничког скитања преко сремских равница “трбувом за крухом”.

Готово све приче у збирци *Башта сљезове боје* обојене су добродушним и добронамерним смехом. У њима се хуморно сенчење догађаја остварује преко комичних ситуација (неспоразума) у којима се јунаци затичу (*Ти си коњ*, *Маријана*, *Свети Раде Лоповске...*), па тако смех који побуђују ублажава утисак који на читаоца оставља приповедање о усамљености и губитништву, док незлобиви став према ликовима исте штити од прекора у виду злобног, недобронамерног смеха (Бајић 2004). Приповетка *Заточник* друге је врсте. Немогућност интегрисања идеала и стварности, жеља и животних околности проузроковала је развој носталгије у овој приповеци. Та носталгија почива на чежњи за прошлошћу која нема удела у будућности, на жудњи за узоритим обрасцима живота у нереализованом сну

о долазећем, новом времену. Приповетка која критички преиспитује смисао колективног памћења и жртве, показујући раскорак између друштвено прокламованих идеала опште среће и индивидуалног преживљавања, ангажована је на социјалном и идеолошком плану и, како је већ примећено (Berbić 2013: 107), субверзивна у односу на дух тадашњег времена. Непомирљива критика социјалних и политичких прилика послератног доба постигнута је разобличавањем појава сиромаштва, тобожњег јунаштва и мирнодопске свечарске атмосфере. Прича је испричана на начин који омогућава да читалац прихвати критичко становиште јунака и његово дистанцирано држање према појавама које су предмет критичког преиспитивања. Груба, неприхватљива слика послератног времена добила је и своје стилско утемељење у тамним тоновима оштрог, заједљивог сатиричног смеха, који ангажује и усмерава социјално расуђивање читаоца.

У поредбени однос са *Заточником* може се довести и Ћопићева приповетка из ранијег опуса *Илија на раскршћу*. Дескрипција којом почиње ова приповетка наговештава карактер и основни тон приповедања:

Мирно облачно небо ћути дубоко у води, па су све боје погасле и тужне: нагнуте врбе замишљено се огледају у вировима, нестале слике им се леме и безгласно бјеже, зелена боја тога доље наопачке окренутог свијета потамњела је и претворила се у сиву – јесенску и лажну. Ниско над водом, понекад оштро и стреловито пролети птица и додирнувши површину изазива неугодну језу или се у густим гранама залепрша велики модар лептир, неспретан и дугих крила, а то однекуд подсетити на долазак љетне кише и на пуне сутоне поред воде (Ћопић 1964: 439).

И овде раскршће затвара животну перспективу јунака, Илије, који чезне за лепотама и чудима далеког света, али, заробљен својим недоумицама и сумњама, не може да се отргне од празног живота, који је испуњен чамотињом и усамљеношћу. За разлику од озлојеђеног Стевана, Илија је јунак слабе воље, збуњен, незадовољан собом. Његова неодлучност и животна пасивност највише су мотивисане страхом од промене. Тај страх повезује се са трауматичним инфантилним искуством јунака коме је од прича о далеком свету остало само горко искуство да у њему сем лажи и преваре ничега нема:

Нема нигдје тога свијета, а нити се одавде икуда може отићи. Покушај нешто и све ће свршити тужно и срамотно са сузама у сумрачном буцаку (Ћопић 1964: 441).

У мери у којој је приповедачка оптика померана од друштвене према психолошкој проблематици, у приповеци је појачана драматика унутрашњег збивања, наговештена у њеном наслову. На пример, када на рад у планину пођу непознати младићи, Илија осећа да они тамо не иду “тек тако – у маглу”, да има некуда да се оде, да би се могло кренути, да би требало поћи! Тада се невидљивом саговорнику јада на своју невољу:

Поћи, поћи, а како ћу ја поћи? Четрдесет година дријемам међу овим бреговима, а сад одједном – окрећи друкчије... Ће ја, то, брате, сад могу. Умријеће и они свеједно ко и ја... Па да... А опет (Ћопић 1964: 445).

Ако се топос станице у приповеци *Заточник* и топос раскршћа у приповеци *Илија на раскршћу* посматрају као поредбени релати, у сваком од њих уочава се и одређена митолошка потка која је учитана у ширу матрицу културе. Али док топос станице има идеолошку конотацију, топос раскршћа остаје у духу поетске трансформације коју има у епском наслеђу. Он се може схватити као слика јединства супротности, са којим се доводи у везу његова амбивалентна природа. На раскршћу ниједна од две супротне могућности спајањем не губи „ништа

од својих валера”. Ту се са истом вероватноћом могу предвидети и добри и лоши сусрети, божански и демонски утицаји (Детелић 1992). У фолклору је раскршће кризно и нечисто место. У сусрету са њим путник осећа несигурност и збуњеност јер треба да се определи за прави пут, а не зна који је. Као и у традицији, и у приповеци *Илија на раскршћу* ово место важног избора представља врсту искушења за колебљивог јунака, који ту остаје заробљен сумњом и неверицама.

У приповеткама Бранка Ћопића, које су ушле у оквир овог рада, простор догађања представља важну структурну компоненту. Као језик који служи за изражавање других непросторних односа (Lotman 1976: 279), топос раскршћа и топос станице овде су обликовани према митопоетичком узору. Али, треба истаћи да за разлику од првог, топос станице у приповеци *Заточник* представља место / центар око кога се организују сложена идеолошка значења текста. Другим речима, у *Заточнику* је традиција трансформисана и предочена у виду критичког наратива о усређитељском пројекту будућности.

ЛИТЕРАТУРА

Бајић, Љиљана. *Одабране наставне интерпретације*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2004.

Berbić, Mirela. “Ćopićeva lirizacija prostora i vremena – između toposa sjećanja i povijesne kontekstualiziranosti”. *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 2013.

Većanović, Tatjana. “Lirizacija narativne paradigme u Bašti sljezove boje”. *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 2013.

Детелић, Мирјана. *Митски простор и епика*. Београд: САНУ, 1992.

Lotman, Juri. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit, 1976.

Ћопић, Бранко. *Бојовници и бјегунци*. Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, Веселин Маслеша, 1964.

Ћопић, Бранко. *Башта слезове боје*. Београд: СКЗ, 1970.

Tošović, Branko. “Ćopićevi naslovi”. *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 2013.

Сведенија об авторе:

Љиљана Д. Бајић,
доктор филологије
редован професор
катедре за српску и јужнословенске књижевности
филолошки факултет
Универзитет у Београду (Србија)

Лиљана Д. Байич,
доктор филологије
професор
кафедра сербској и јужнославјанских литература
филолошког факултета
Београдски универзитет (Србија)

Liliana D. Bajic,
Doctor of Philology
Professor
Department of Serbian and South Slavic literatures
Philological Faculty
University of Belgrade (Serbia)
ica.bajic@gmail.com